

003-738

Ведомстволор аралык диссертациялык совет
Д 07.03.211

Кол жазма укугунда

УДК 947.088 - 052.24(575.2)(043.3)

Өмүрова Жамыйкат Орозобековна

**Т. У. Усубалиев – Кыргызстандын
мамлекеттик жана коомдук ишмери**

Адистиги: 07. 00. 02 - Кыргызстандын тарыхы

Тарых илимдеринин кандидаты
илимий даражасын алуу үчүн жазылган
диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2003

Иш Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Азия жана Африка өлкөлөрү тарыхы кафедрасынан даярдалды

Илимий жетекчи: тарых илиминин доктору,
профессор З. Э. Эралиев

Расмий сын пикир ээлери: тарых илиминин доктору,
профессор С. А. Аттокуров

тарых илиминин кандидаты,
доцент Т. А. Абдрахманов

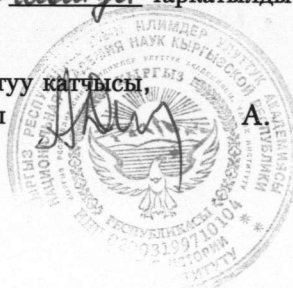
Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университети

Диссертацияны коргоо Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын тарых институтунун алдындагы Ведомстволор аралык тарых илимдери боюнча докторлук (кандидаттык) диссертацияларды коргоочу Д 07.03.211 Кыргыз тарыхы адистештирилген 07.00.02 кеңешинин 2003 ж. «27» шокда саат 14.00 башталуучу жыйынында жүргүзүлөт. Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын илимий китепканасынан таанышууга болот

Автореферат 2003 ж. «26» шокда таркатылды

Атайын кеңештин окумуштуу катчысы,
тарых илиминин кандидаты А. Д. Джуманалиев

Теманын орчундуулугу. СССР кулагандан кийин, башка КМШ мамлекеттери сыяктуу Кыргызстандын көз карандысыздыкка жетүүсү демократиялык коомдун түзүлүү жана өнүгүү мезгилинде бардык баалулуктарды кайрадан талдап чыгууда, өзгөчө тарыхтагы жеке инсандын ролу тууралуу маселе актуалдуулукка ээ болууда. Аталган маселени совет мезгилинде социалисттик идеянын үстөмөндүк кылышынан улам өнүктүрүүгө жана изилдөөгө мүмкүндүк болгон эмес. Ушул себептен, азыркы кыргыз тарых илиминде тарыхый өнүгүүдөгү инсандын ролун объективдүү изилдөө милдети коюлууда.

Жалпыга белгилүү болгондой, ар кандай тарыхый өнүгүүнүн деңгээли салыштыруудан билинет эмеспи. Кечээки көчмөн, агрардык, агрардык-индустриялуу, ал эми бүгүн болсо жаңыдан өнүгүп келе жаткан мамлекеттердин катарындагы Кыргызстандын совет доорундагы жашоо мезгилин, азыркы учурда өз алдынча өнүгүп жаткан Борбордук Азия мамлекеттери менен салыштыра келгенде, жалпы эл чарбасынын негизги тармактары болгон өнөр жайында, айыл чарбасында ж. б. тармактарда чоң ийгиликтерге жетишкендиги байкалат. Маселен, Советтер Союзу кулаар алдында республиканын эл чарбасынын көпчүлүк тармактарынын өнүгүүсү боюнча алдыга чыккан. Бүгүнкү күндө мамлекетибиздин өнөр жайынын, айыл чарбасынын мындан ары өнүгүүсү Совет мезгилиндеги түптөлгөн пайдубалга таянары шексиз. Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаев Совет доорунда республиканы өнүктүрүүгө эмгек сиңирген кыргыз элинин белгилүү инсандары И. Исакеев, Ж. Абдрахманов, И.Раззаков, Т. Усубалиев ж. б. экендигин белгилейт. Мына ошондуктан, ушул инсандардын ичинен, Т. Усубалиевдин узак убакыт жетекчилик кызматтарда иштеп, республиканын өнүгүүсүнө кошкон салымын илимий адилеттүүлүк менен терең жана ар тараптуу карап чыгуунун зарылдыгы билинүүдө.

Диссертациялык иште коомдук - мамлекеттик ишмер, көп убакыт жетекчилик кызматтарда иштеген, совет мезгилиндеги Кыргызстандын өнүгүшүндө салымы жана орду бар инсандардын бири Т. Усубалиевдин тарыхтагы ролун аныктоо маселесин иликтөөгө аракет жасалды.

Т. Усубалиевдин коомдук-саясий ишмердигин изилдөө жана анализдөө кыргыз тарых илиминдеги инсан таануу багытын келечекте өнүгүшүнө өбөлгө түзөт, анткени, бул адамдын тажрыйбасы, иштеген ишинин стили жана методу, бүгүнкү күндөгү саясатчылардын, мамлекеттик ишмерлердин калыптанышында үлгү катары кызмат кылат. Ошондой эле, Т. Усубалиев жеке инсан катары Кыргызстандын тарыхый өнүгүшүндөгү ролу бүгүнкү өсүп жаткан жаштарды тарбиялоодо чоң мааниге ээ.

Проблеманын изилдениш деңгээли: Көз карандысыздыкка жетүү менен коомдун бардык тармактарында жүргүзүлүп жаткан жергиликтүү маанидеги кайра түзүүлөрдүн шартында улуттук тарыхтын өз алдынча барактарын жазуу негизги милдетибиз болгон күндө да, биз союздук деңгээлдеги изилдөөлөргө кайрылбай өтө албайбыз.

Советтик тарых илиминде республиканын түпкү калкы болгон кыргыздан чыккан тарыхый инсандарга аз көңүл бөлүнүп, бирок, алар жөнүндө кандайдыр бир деңгээлдеги пикирлер болгондугу тарыхнаамада маалым (Мисалы, А. Бернштамдын, Б. Жамгырчиновдун, С. Абрамзондун ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде кыргыздын өткөн доорундагы тарыхый инсандары жөнүндө айтылып келинген).

Ал эми, Совет мезгилинин 50-жылдарынын аягынан баштап инсан таануу багыты элибиздин белгилүү инсандары оокаттуу катмарлардан болгондугуна байланыштуу, кыргыз тарыхнаамасындагы таптык көз караштын толук үстөмдүк кылышынан улам «эзүүчү таптын өкүлдөрү катары» окумуштуулардын иликтөөлөрү солгундай баштаган. Мындай абал 80-жылдардын экинчи жарымынан тартып өзгөрүлүп, өткөн кылымдагы саясий окуялардын түздөн-түз катышуучулары болушкан тарыхый инсандардын таржымалына арналган бир топ илимий популярдуу жана санжыралык маанидеги басылмалар, макалалар жарык көрөт. Инсан таануу багытында XVIII кылымдан XX кылымдын башына чейинки мезгилиндеги тарыхый инсандар жөнүндөгү изилдеп-иликтөөлөр, Совет доорундагы инсандардыкына караганда көлөмү жагынан да, мазмуну жагынан да алдыңкы орунда турат. Арийне, мурдагы доорлордо, айрыкча Совет мезгилинде токтоп калган инсан таануу багыты бүгүнкү күндө, тактап айтканда, 1991-жылдан баштап жандана баштады десек жаңылыштык болбойт.

Т. Усубалиевдин инсан катары тарыхтагы ролун объективдүү изилдөө үчүн анын ишмердигине таасири күчтүү болгон совет мезгилиндеги республиканын саясий-экономикалык жана социалдык өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн кароо зарыл. Ушул себептен иште XX кылымдын 60-80 - жылдарындагы тарыхый кырдаалды анализдеп чагылдырган окумуштуулардын изилдөөлөрүнө абдан чоң көңүл бурулду. Ошондуктан, ал эмгектерди мазмунуна, алган багытына жараша үч топко бөлүп карасак максатка ылайыктуу болчудай:

- биринчиден, бул изилдөөлөрдө бүтүндөй СССРдин курамындагы республикалардын эл чарбасынын, илимий-техникалык прогресс тенденцияларынын жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана бири-бирине окшош тарыхый абалын чагылдырылган эмгектер жарыяланган. Бул багытта, жалпы эле совет коомунун, анын ичинде биз карап жаткан 60-80-жылдардын биринчи жарымына арналган эмгектерде Совет өкмөтүнүн социалдык саясатына

арналган бүткүл союздук масштабдагы жана жергиликтүү тарыхчы окумуштуулардын эмгектери кирет. Негизинен алганда, советтик дасыккан адистер тарабынан жазылган эмгектер ар бир региондун маселелерин изилденишине өз таасирин тийгизген. Бирок, бул эмгектерде ошол мезгилде үстөмдүк кылган саясатка байланыштырылган жыйынтыктар, аша чаап мактоолор басымдуулук кылган. Кыргызстан сыяктанган кичинекей республиканын социалдык-экономикалык маселелери ачык көрсөтүлбөй, көпчүлүк мезгилде союздук окумуштуулар тарабынан жалпылаштырылган мааниде изилденип калган;

- экинчиден, Кыргызстандын Совет бийлигинин соңку жылдарындагы социалдык-экономикалык өнүгүшүнө арналган жергиликтүү окумуштуу тарыхчылардын эмгектери. Белгилүү тарыхчы окумуштуулар, К. Каракеевдин, Ж. Бактыгуловдун, В. Шерстабитовдун, З. Эралиевдин ж.б. эмгектери 60-80-жылдардагы республиканын эл чарбасынын ар бир тармактарындагы өнүгүүлөрүндөгү орчундуу маселелер чагылдырылган, бирок, алардын эмгектери ошол мезгилдин саясий мотивинен жана идеологиялык постулаттарынан эркин эмес болгон;

- үчүнчүдөн, СССР империясы кулагандан кийин, Совет мезгилиндеги Кыргызстандын тарыхый өнүгүүсүн изилдеген чет элдик жана жергиликтүү окумуштуулардын эмгектери пайдаланылды. Советтик Кыргызстандын саясатын, экономикасын, социалдык өнүгүүсүн ж.б. жагдайлары боюнча тарыхчы, саясатчы А. Акунов ж.б. тарабынан көптөгөн эмгектер жарыяланган.

Негизинен жалпы советтик тарыхка арналып окумуштуулардын коллективинин авторлугу менен жазылган: А. А. Данилов, А. В. Пыжиков «Рождение сверх державы: СССР в первые послевоенные годы» ж. б. эмгектерде, америкалык коомдук илимдеринин адиси Н. Верттин «История Советского государства (1900-1991) », фундаменталдуу монографиясында жана батыш саясатчысы Чарльз Эндрейдин «Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования», эмгегинде совет коомунун өнүгүүсүн сыңдоо менен ошол мезгилдин тарыхында көп ачылбай көмүскөдө калган орчундуу маселелерин ачып көрсөтүүгө жакшы аракеттер жасалган. Ал эми Ж. Сааданбеков «Сумерки авторитаризма: закат или рассвет?», монографиясында совет мезгилдеги бийликтин тарыхый мүнөзүн, ошол процесске өзү катышкан адамдын позициясында жазып көрсөткөн.

Акыркы мезгилде окумуштуу Ж. М. Малабаев «Кыргыз мамлекетинин тарыхы» жана «Бишкек - столица Кыргызстана», эмгектеринде Совет мезгилиндеги кыргыздардын өнүгүүсүн жаңыча көз-карашта орчундуу архивдик материалдардын негизинде

изилденилип жазылган. Ал эми Ө. Ж. Осмонов жана А.А.Асанкановдун биргелешип жазган «Кыргызстан тарыхы (Эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин)» монографиясы, совет мезгилиндеги кыргыздардын жашоосу, Т. Усубалиев сыяктанган тарыхый ишмерлери тууралуу жана анын республикада жетекчилик кызматка келишине объективдүү маанидеги көз караштар айтылат.

Ошондой эле диссертацияда совет мезгилиндеги улуттук инсандардын тарыхый таржымалына арналган эмгектер каралды. Алардын ичинен кыргыз тарыхчылар жамаатынын авторлугунун негизинде жазылган Т. А. Абдыкаров, С. Р. Джумалиев «Баялы Исакеев: Судьба и время» ж.б. иликтөөлөр пайдаланылды.

Совет коомундагы жеке адамдын ээлеген орду жана алардын ишмердиги менен жаралган орчундуу окуялардын жүрүшүн чагылдырган бир кыйла илимий эмгектер жана илимий диссертациялар жакталган. Алардын ичинен З. К. Курмановдун докторлук диссертациясы Кыргыз жергесинде Совет бийлигинин орношундагы улуттук алдыңкы инсандар А. Сыдыков, И. Арабаев, Ю. Абдрахманов өндүү ж.б. тарыхый таржымалына арналган. Диссертацияда совет мамлекетинин алгачкы түзүлүш этабындагы кыргыздардан чыккан партиялык жетекчилердин иш-аракеттеринин негизи изилденген.

Изилденип жаткан жылдардагы эл чарбасынын негизги тармагы болгон өнөр жайынын өнүгүшү боюнча көптөгөн илимий эмгектер жана диссертациялар жакталган. Тарыхчылар С. А. Аттокуровдун, А.А. Арзыматованын, Ж. Д. Самиеванын эмгектеринде ошол мезгилдеги өнөр жайдын өнүгүшүндөгү кетирилген кемчиликтер жана жетишкендиктер чагылдырылган. Ал эми, Т. А. Абдрахмановдун диссертациясында Совет курамында жашаган Кыргызстандын өнөр жайында ИТПнын (илимий-техникалык прогресс) жайылышына кедергисин тийгизген ар кыл тоскоолдуктардын айрым жагдайлары изилденген.

Эл чарбасынын дагы бир орчундуу тармагы болгон айыл чарбасынын өнүгүшүн изилдеген окумуштуу тарыхчылар А.А.Асанканов, Ж. Ө. Осмоновдун, ж.б. диссертациялар каралды. Совет мезгилиндеги илим, билим жана маданий иштердин жүргүзүлүшү боюнча, Ч. Ш. Жакыпованын, И. А. Соктоевдин, Ж.А.Адилбаевдин ж.б. диссертациялык жана илимий эмгектери пайдаланылды.

Жогоруда көрсөтүлгөн эмгектердин көпчүлүгү советтик доордо жазылгандыктан, азыркы мезгилдин талабына жооп бербейт деп жыйынтык чыгарсак, албетте, чоң жаңылышкан болобуз. Бирок, жогорудагы жазылган эмгектер түздөн-түз Т. Усубалиевдин ишмердигин чагылдырган эмгектерге жатпайт, жалпы гана партиялык жетекчиликтин жана республиканын эл чарбасынын ар бир тармагынын өнүгүшү боюнча чагылдырылган изилдөөлөр. Тыянактап

айтканда, изилденген адабияттардын тарыхый таржымалы, Т.Усубалиев жөнүндө илимий маанидеги бир да изилдөөнүн жоктугун айгинелейт. Ошондуктан, Т. Усубалиевдин совет мезгилиндеги Кыргызстан компартиясынын жетектеген учурундагы коомдук, мамлекеттик ишмердигин ар кыл аспектилерин, азыркы мезгилдеги депутаттык кызматынын алкагында мамлекеттин ички жана тышкы иштериндеги айрым багыттарды жөнгө салуудагы ири тажрыйбасын изилдөө, биздин тандап алынган темабыздын актуалдуулугун дагы бир жолу далилдеп турат.

Диссертация Т. Усубалиевдин ишмердүүлүгүнүн ар тараптуу жана татаал маселелерин, объективдүү иликтөө гана эмес, анын тегерегинде болгон айрым баалуу ой-пикирлерди, сын берүүлөрдү жана ошол мезгилдеги кыргыздардын саясий-экономикалык, социалдык-маданий өнүгүүсү жана бүгүнкү иштери тууралуу иликтөөлөргө таянып, салыштырып, жаңы багытта иликтөөнүн негизинде жазылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациянын башкы максаты – Т. Усубалиевдин Кыргызстандын совет мезгилиндеги жана азыркы мезгилдеги мамлекеттик жана коомдук-саясий ишмердигин бүгүнкү күндөгү ой-пикирлердин негизинде ачып көрсөтүү болду.

Диссертациянын негизги милдеттери:

- Кыргызстандын 60-80 - жылдардагы саясий-экономикалык өнүгүүсүнө анализ берүү;
- Т. Усубалиевдин өмүр баяны жана партиялык ишмер катарында калыптануусун объективдүү негизде чагылдыруу;
- Т. Усубалиевдин республиканын жалпы саясий-экономикалык өнүгүүсүндө жетекчи катарында жекече салымын көрсөтүү;
- Эгемендүү Кыргызстандын саясий өсүп-өнүгүүсүнө Т.Усубалиевдин депутат жана коомдук ишмер катары ишмердүүлүгүнүн негизги багытын ачуу.

Иштин хронологиялык чеги Т. Усубалиевдин XX кылымдын экинчи жарымындагы, тактап айтканда, 1961-жылдан 2001-жылга чейинки мезгилдеги мамлекеттик жана коомдук ишмердиги изилденет.

Иштин методологиялык негизин тарыхый объективдүүлүк жана таанып билүү принциби, социологиялык, статистикалык жана салыштырмалуу талдоо жүргүзүү методдору ж.б. маанилүү ыкмалардын жыйыны түздү.

Диссертациянын негизги булак базасы катарында маанилүү архивдик документтер, изилденген эмгектер, монографиялар жана мезгилдүү басма сөз материалдары кирди. Аларды өз маанисине жараша төмөндөгүдөй группаларга бөлүк:

- биринчиден, Кыргыз Республикасынын саясий документтер архивинин 56 - фонду, Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин фондунда сакталган материалдар түзөт. Алар Кыргыз ССРинин оор өнөр жайынын фондунунун,

анын ичинде электр энергиясы - 1967, машина куруу - 2594, жеңил өнөр жайы - 2540, айыл чарба министирлигинин -1642, билим берүү министирлигинин - 1725, маданият министирлигинин - 2582, материалдары пайдаланылды. Булардын ичинен 2540 жеңил өнөр жайы фондунун материалдарынын 1985-жылга чейинки маалыматтары каралды;

- экинчиден, дагы бир эң маанилүү булак – мезгилдүү басма сөз материалдары. 1961-1990-жылдарындагы журналдар жана газеталар: «Коммунист», «Эл агартуу», «Кыргызстандын пропагандисти жана агитатору», «Советтик Кыргызстан», «Правда», «Ленинчил жаш», «Кыргызстан маданияты» ж.б. басма сөз материалдары. Ошондой эле, азыркы мезгилдердеги 1991 – 2001-жылдардагы «Эркин Тоо», «Кыргыз Руху», «Кыргыз Туусу», «Бишкек шамы», «Кечки Бишкек», «Асаба», «Аалам», «Республика» ж.б. басма сөз материалдары кеңири пайдаланылды;
- үчүнчүдөн, Т. Усубалиевдин басылма эскермелери, китептери жана макалалары. Бул эмгектер жаралыш мезгилине жараша эки этапка бөлүнүп каралды:
 - Т. Усубалиевдин партиялык кызматтарда иштеп жүргөн мезгилинде жазган эмгектери (1955 – 1985);
 - Т. Усубалиевдин Кыргызстан өз алдынча мамлекет болгондон кийинки мезгилде жазган эмгектери (1991 – 2001).

Иштин илимий жаңылыгы. Изилденип жаткан теманын илимий мааниси, олуттуулугу төмөнкүлөрдөн билинет: Совет мезгилинин учурунда изилденбей калган айрым кырдаалдарды, ошол мезгил жөнүндө Т. Усубалиевдин жана жогоруда ысымдары аталган илимпоздордун эмгектеринин илимий баалуулугун ачып көрсөтүү, аларды андан ары баютуу. Ошол мезгилдеги саясатка байланыштуу белгилүү себептер менен убагында бир беткей каралып калган айрым жагдайларды иликтөө жана изилденген, далилденген айрым тыянактарды коомчулукка жеткирүү. Албетте, бүгүнкү күндөгү коомдук пикир эске алынды. Биздин оюбузча изилдеп-иликтөөнүн жыйынтыктары кыргыз тарых илиминдеги инсан таануу багытын андан ары карай өнүктүрүү менен, илимий багыттарды дагы байыта бермекчи.

Иштин практикалык мааниси. Изилденген диссертациянын материалдары Кыргыз тарыхынын инсан таануу багытында жеке адамдын тарыхтагы ордун жана ролун баалоо, таразалап тастыктоо жана иликтөө боюнча жогорку окуу жайларында окуган студент-тарыхчыларга, саясатчыларга атайын курстук лекцияларды окууда, окуу китептерин жазууда, тарыхтын атайын бөлүмүн даярдоодо жардам бермекчи.

Коргоого чыгаруунун негизги абалы. Диссертациялык коргоодо Кыргызстандын өнүгүү тарыхында инсандын ролун аныктоо

мамлекеттик жана коомдук ишмер Т.Усубалиевдин мисалында көрсөтүлөт.

Илимий иштин апробациясы. Диссертациянын негизги мазмуну автордун кыргыз, орус тилдериндеги макалаларында чагылдырылды. Негизинен эки эл аралык илимий - практикалык конференцияларда, жаш окумуштуулардын эмгектер жыйынында жана коомдук – саясий, илимий журналдарда жарыяланды, жалпы көлөмү 3,5 басма табак.

Илимий иштин структурасы. Диссертация кириш сөздөн, үч глаадан, корутундудан жана 191 адабият тизмесинен, 155 беттен турат.

Иштин негизги мазмуну:

Биринчи главада, Совет коомунун согуштан кийинки мезгилиндеги саясий, социалдык-экономикалык жактан калыбына келтирүү иштери тууралуу сөз козголот. Совет мамлекетинин курамында жашаган Кыргыз республикасынын тарыхый өнүгүүсүнүн объективдүү жана субъективдүү жактарына мүнөздөмө берилет. Негизинен, кагаз жүзүндө гана өз алдынча союздук республика катары жашап, ал эми иш жүзүндө көз каранды, өз алдынчалыгы чектелген жашоо кыргыз элинин да башынан өткөн. Ал кезде иш жүзүндө Кыргыз Республикасынын көз карандысыз, өз бетинче саясаты (тышкы, ички ж.б.) болбогондуктан, өз алдынча иш жүргүзүүгө мүмкүнчүлүгү жок болгон. Бирок, кандайдыр бир деңгээлде жергиликтүү башкаруу органдары тарабынан республиканын экономикасын, айыл чарбасын ж.б. өнүктүрүү үчүн көптөгөн аракеттер жана иштер жүргүзүлгөндүгү талашсыз. Ошондой болсо дагы, республикада жасала турган же кабыл ала турган иштердин негизги багытын жана шартын аныктоо борбордун – Москванын макулдугу менен ишке ашкан.

Ал эми, Кыргызстан Компартиясы КПССтин Кыргызстанда жүргүзгөн иштеринин саясий таянычы катары кызмат кылган. Бирок, Кыргызстандагы Коммунисттик партиясы борбордун гана буйругун аткарган уюм эмес, республика үчүн эң орчундуу маселелерди чечүүдө, борборго эл-чарбасын өнүктүрүүдөгү маселелерди коюуда ж.б. иштерди ишке ашырууда чоң аракеттер жүргүзүлгөн.

Согуштан кийин, Сталиндин дүйнөдөн кайтышы менен партиянын жана Совет мамлекетинин, дүйнөлүк коммунисттик кыймылдын тарыхында бир кыйла өзгөрүүлөр болуп өттү. Ар бир союздук республикалардын саясий жана социалдык-экономикалык өнүгүүлөрүнө көбүрөөк көңүл бөлүү байкалган. 50-жылдардын аягы 60-жылдардын башында Кыргызстан Компартиясынын тарыхый кырдаалы салыштырмалуу оор болгон. Ушундай шартта республиканын жетекчилигине борбордук бийликтин талаптарына жооп берген, жаш улуттук адис керек эле. Алгачкы жолу райондук партиялык уюмунда, КПСС БКда жана ККП БКда иштеп, партиялык

иш тажрыйбасына ээ болгон, «Советтик Кыргызстан» гезитинин редактору, кийин партиянын Фрунзе шаардык комитетинин биринчи катчысы болуп иштеген Т. Усубалиев республиканын партиялык уюмунун биринчи катчылыгына көтөрүлүшү мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон.

1961-жылга чейинки тарыхый кырдаалдын жалпы мүнөзүн карап көргөнүбүздө Совет мамлекетинде жеке инсандын калыптануусуна болгон мүмкүнчүлүктөр чектелүү болуп, адамдын жеке ролу жөнүндөгү маселе экинчи орунда калгандыгы көрүнүп турат. Ошол мезгилдин партиялык жогорку элитанын калыптануу жолун аныктоодо батыш саясатчысы Д. Стюарт үч муунду көрсөткөн: “административдик диктатор”, “клериктер тартиби”, “саясатчы брокер”. Ушулардын ичинен “административдик диктатор” мезгилине Совет тарыхынын сталиндик доорундагы элиталык башкаруу кирет. Булардын негизги идеясы же доктринасы боюнча жалгыз гана партия жаңылбас акыйкаттыкты, чындыкты камсыз кыла алган жана ички партиялык жана коомдук тартипти чыңдоо менен советтик элди буржуазиялык идеологиядан сактоо аракетин жасаган. Мында негизинен лениндик партиялык принципке берилген кадрлар иштешкен. Ал эми “клерик тартибиндеги” мүнөз брежневдик-косыгиндик доорго тиешелүү элиталык нерсе. Булар жалпы партиялык идеологияга берилгендик, жандуу доктринага эмес, жансыз доктриналар менен идеяларга таянуучулук. Бирок, биринчи партиялык элитага караганда бул элиталык багыттагы кызматтарга билимдүү адистер көбүрөөк тандалып алынган. Батыш саясатчыларынын ою боюнча ушул партиялык элита багытынын ичинен эң натыйжалуусу “саясатчы брокерлер” болгон. Бул совет коомунун соңку мезгилинде калыптана баштаган элиталык көрүнүш эле.

Партиялык лидерлердин калыптануусундагы жогоркудай үч тепкичин Т.Усубалиев да басып өтүп, партиялык иштерге аралашып, партиянын тартибинде жашап, партиянын ишин так аткарууда жана республикадагы чарба иштерин кылдаттык менен чечүүдө колунан келген иш-аракеттерди жасаган.

Т. Усубалиевдин өмүр баяны совет бийлигинин калыптануу мезгилиндеги кыргыздын өмүр баянына окшош. Ал 1919-жылы Нарын облусунун Кочкор районундагы Кочкор айылында туулат. Анын жаштык кези жана жеке инсан болуп калыптануу мезгили тарыхтын оор окуялары менен мүнөздөлөт. Алгач совет бийлигинин орношу андан кийин коллективдештирүү, калктын оокаттуу катмарын кулакка тартуу жана репрессия жылдары менен байланыштуу болгон. Белгилей кетүүчү нерсе, революцияга чейин кыргыздар жарым көчмөн турмушта жашашып, чала сабаттуу болушкан, ушул себептен совет мезгилинде улуттук калктын илимий жана маданий деңгээлин көтөрүү үчүн республика улуттук билимдүү кадрларга муктаж эле.

Ушундай шартта ошол мезгилдин белгилүү адамдары сыяктуу Т.Усубалиев да өзүнүн алгачкы эмгек ишмердүүлүгүн 1938-жылы Кум-Дөбө айылынын башталгыч мектебинде мугалим болуп иштөөдөн баштаган. 1939-1941-жылдары Кыргыз мамлекеттик мугалимдер институтунда окуган, 1941-жылы партиянын мүчөлүгүнө кабыл алынган, ушул жылы Кочкор орто мектебине окуу бөлүмүн бир нече ай башкарат. Ушул мезгилден баштап анын партиялык ишмердүүлүгү башталат. Тянь-Шань облустук партиялык комитетинин көрсөтмөсү менен Кочкор райкомунун агитация жана пропаганда бөлүмүнүн жетекчилигинин орун басары болуп иштейт. Ал эми 1942-жылы ККП БК көрсөтмөсү менен БК агитация жана пропаганда бөлүмүнүн инструктору болуп иштей баштаган. 1943-жылы КПСС БК оргбюросунун Жогорку Партиялык мектебине кабыл алган. 1945-жылы бул окуу жайын бүткөндөрдүн көбү СССР Тышкы иштер министрлигине жиберилген, айрымдары өздөрүнүн республикаларына кайтышкан. Т. Усубалиев болсо КПСС БК аппаратында инструктор болуп иштеп калган. Ушул окуу жылдары Т. Усубалиевдин саясий көз карашынын калыптанышына жана илимий потенциалынын өсүшүнө чоң таасирин тийгизген. Т. Усубалиев партиялык жооптуу кызматта иштеп жүргөн мезгилинде 1965-жылы Москвадагы В. И. Ленин атындагы мамлекеттик педагогикалык институтту бүтүргөн. Ал КПСС БКнын пропаганда жетекчилигинин басма сөз бөлүмүндө 10 жыл иштейт. 1955-жылы ККП БКнын өтүнүчү менен Т. Усубалиев өзүнүн туулуп өскөн республикасына келет. БК бюросу Т. Усубалиевди “Советтик Кыргызстан” республикалык гезитинин редакторлугуна дайындаган. Бул иште бир жарым жыл иштегенден кийин, ККП БК агитация жана пропаганда бөлүмүнүн жетекчиси болуп иштей баштаган. 1958-жылдын январында Фрунзе шаардык партиялык комитеттин кезектеги отчеттук-шайлоо конференциясында Фрунзе шаардык партиялык комитеттин биринчи катчылыгына шайланган. Ушундай жооптуу кызматка келиши менен Т. Усубалиевдин коомдук-саясий ишмердиги башталган. Үч жылдан кийин 1961-жылы 8-9-майда ККП БКнын кезексиз Пленуму болот. ККП БК биринчи катчылыгына Т.Усубалиев сунуш кылынып, бир добуштан шайланган. Ушул мезгилден баштап анын көп кырдуу партиялык жана коомдук-мамлекеттик ишмердүүлүгү башталат. Өтө жоопкерчиликтүү партиялык жетекчиликке Т. Усубалиев республиканын эл чарбасын жана маданиятынын өнүгүү процесстерин терең түшүнүү менен келген. Ал ККП биринчи катчысы болгондон баштап, республиканын жашоосунун ар бир кадамы үчүн келечекте өзү жоопкерчиликте болоорун терең түшүнгөн.

Ошондуктан, ал өз элин, жерин өзгөчө тоолуу аймактардагы эмгекчилердин, чабандардын жашоо деңгээлин көтөрүүгө абдан көп аракетин жумшаган. Т. Усубалиевдин партиялык жетекчиликтеги активдүүлүгү 1961-1985-жылдары, өзгөчө 7-11-беш жылдыктарда

көрүнөт. Ушул беш беш жылдык бул адамдын ишмердүүлүгүндөгү эң орчундуу мезгили болгон. Ал республика үчүн эң көйгөөлүү проблемалары боюнча КПСС БК жана СССР Министирлер Советине көп кайрылат. Негизинен, Т. Усубалиев баш болгон кыргыз жетекчилери 1961-1985-жылдары жеңил, оор, тамак-аш жана айыл чарба, саламаттыкты сактоо министирликтерине, Илимдер академиясына, СССР мампланына ж.б. көптөгөн сураныч каттарды жазышкан. Бул каттарда республикада оор жана жеңил өнөр жай, айыл чарба объектилерин куруу, геологиялык чалгындоо иштерин жакшыртуу, шаар жана айыл калкын өнөр жай, азык түлүк товарлары менен камсыз кылуу, айыл чарба жана саламаттыкты сактоо боюнча кадрларды даярдоо, илимий кызматкерлердин квалификациясын жогорулатуу, Илимдер академиясынын илимий-изилдөө иштерин жакшыртуу ж.б. жөнүндө баяндалган.

Жогорудагыдай маанилүү маселелерди чечүүдө Т. Усубалиев Совет мамлекетинин ошол учурдагы жетекчилери Н. Хрущев, Л. Брежнев, Ю. Андропов, К. Черненко менен иштешет. 1985-жылы 2-ноябрда ККП БК пленумунда Т. Усубалиев пенсияга чыгуу курагына жеткендигине байланыштуу жетекчилик кызматтан кетет.

Экинчи баптын биринчи бөлүгүндө: Т.У.Усубалиев жетектеген мезгилдеги Кыргыз республикасынын эл чарбасынын негизги тармактарынын бири өнөр жайында, айыл чарбасында жана илим, билим, маданияттагы иштериндеги жетишкендиктери, мүдөөлөрү айтылат. Негизинен, өнөр жайын өнүктүрүү ишин Т.Усубалиев жетекчиликке келген биринчи күндөн баштайт. Ал республикабыздын алдыңкы интеллигенция өкүлдөрү менен өнөр жай тармактарын өнүктүрүү максатында КПСС Борбордук Комитетине көптөгөн сураныч каттар менен кайрылышкан. Кыргыз жетекчилиги Фрунзеде курулуп жаткан комволдук-нооту комбинатынын ишке киргизилиши кечигип жаткандыгы тууралуу, 1963-жылы СССР Министрлер Советине, СССР Эл чарба Советине кыскача кат жазышкан. 1963-жылы 21-августта, кыргыз жетекчилеринин кагына комбинатты толук жабдуу боюнча иш-чаралар көрүлүп, комволдук-нооту өндүрүшү ишке киргизилген.

1960-жылдарда республикада чечилбей жаткан маселелер абдан көп болгон. Ошондуктан, кыргыз жетекчилиги республикада өнөр жай базасы материалдык-техникалык жактан артта калгандыгын, турак жай курулуштарынын материалдык-техникалык базасын түзүүнү, цемент, кирпич ж.б. курулуш материалдарды өндүрүүнү көбөйтүү керектигин жана республика үчүн эң керектүү курулуш материалы болгон терезе айнектерин чыгаруучу ишкана жоктугун билдиришкен. Ушундай иш чаралардан кийин республикада бир катар өнөр жай объектилери курула баштаган. Жаңыдан курулуп жаткан ишканаларда өндүрүлүп жаткан продукциялардын сапатын арттыруу жана жаңы технологиялык жабдуулар менен камсыз кылуу

максатында ККП БК жана Министрлер Совети 1968-жылы 24-сентябрда «Ишканалардын ишинин натыйжалуулугун арттыруу жана илим менен техниканын жетишкендиктерин эл чарбасында колдонуу иш-чаралары жөнүндө» токтом кабыл алган. Т.Усубалиевдин сунушу менен бир нече маанилүү заводдор курулат.

Мындай өсүш экономикалык өнүгүүнүн темпин мүнөздөйт. Мисалы: 1985-жылы республиканын облустарында турак жай куруучу комбинаттар курулуп, жалпы кубаттуулугу жылына 529 миң кв/м турак жай курушкан. 1960-жылда Кыргызстандын эл чарбасынын негизги фонду 1 млрд. 998 млн. сом болсо, 1985-жылдын аягында республиканын негизги фондунун жалпы суммасы 20,6 млрд. сомду түзгөн, бул 1960-жылга караганда 10 эсеге көп болгон. Республиканын экономикасынын өнүгүш дэңгээлин аныктоочу чек болгон улуттук киреше 25-жылдын ичинде 68 млрд. 133 млн. сомду түзгөн. Ушул улуттук кирешенин үчтөн төрт бөлүгү калк керектөөсүнө, негизинен турак жай курууга, коммуналык чарба объектилерине, калкты турмуш-тиричилик жактан тейлөөнү, саламаттыкты сактоону өнүктүрүүгө жумшалып, ири турак жай жана социалдык-маданий, турмуш-тиричилик имараттары курулуп ишке киргизилген.

Каралып жаткан жылдарда, Т. Усубалиевдин активдүү демилгесинин негизинде Советтер Союзунда жалгыз пресс-подборщик заводу жана Борбордук Азия региону боюнча бирден – бир машина куруу заводу Кыргызстанда курулган. Кыргызстандагы машина куруу комплекси республикалык гана эмес Борбордук Азиялык жана союздук маанидеги электр-техникалык, станок куруучу, автомобиль жасоочу, айыл чарба машиналарын чыгаруучу, прибор жана химия, нефть машиналарын куруучу 10 ири, жүздөн ашуун адистештирилген майда тармактарга бөлүнүп, 200дөн ашуун ар кандай түрдөгү продукцияларды чыгарып турган.

1967-жылдан баштап республикада ири тоо-кен металлургия комбинаты иштей баштаган, анда эл чарбасына эң керектүү болгон сейрек кездешүүчү кен байлыктары изилденилип пайдаланууга берилген. 1970-жылы жаратылыш уранынын негизинде ядролук энергия алуучу союзда жалгыз Кара-Балта тоо кен комбинаты курулган. Республикада жаңы минералдык чийки зат чыгуучу жерлер ачылып, калай жана висмут стратегиялык мааниси чоң заттар бар экендиги далилденип өндүрүшкө кийирилген.

Т. Усубалиевдин партиялык жетекчиликке келген биринчи күндөн баштап Кыргызстанды келечекте электр энергиясы менен камсыздандырууну мындан да мыкты жолго коюну ойлогон. Ал күжүрмөндүк менен Нарын дарыясынын гидроэнергетикалык ресурс катары өздөштүрүүгө киришкен. Негизинен, Т.Усубалиевдин демилгеси менен Нарын дарыясында 6 ГЭС курулган, дагы Фрунзе ТЭЦи, Ош ТЭЦи курулуп эксплуатацияга берилген. Алардын жалпы

кубаттуулугу 1988-жылы 3 млн. 578 квт. же 14 млрд. 230 млн. квт. саат электр энергияны иштеп чыкса, 1960-жылы республика боюнча 870 млн. квт. саат болгон.

Т. Усубалиевдин иш аракетинин негизинде, Кыргызстандын экономикасын көтөрүүдө айрыкча энергетика тармагын өнүктүрүү иши акырындап чечиле баштаган. Москвага көптөгөн кат жазуулардын негизинде КПСС БК жана СССР Министрлер Советинин 1962-жылдын 8-июнундагы токтому менен кубаттуулугу 1200 миң квт. Токтогул ГЭСин куруу чечими кабыл алынган. Токтогул ГЭСин курулушу республиканы энергия менен камсыз кылуудагы чыныгы жаңы багыттагы кайра куруунун башталышы болгон. Аталган ГЭСин курулушу көптөгөн чыгым болууга алып келген. Токтогул районунун эл жашаган жана айыл чарбасына жарактуу жерлери, мал жайыттары суунун астында калган. Ал жерде жашаган элдер башка жактарга көчүрүлгөн, бирок, Т.Усубалиев өзү мойнуна алгандай, бул жерден көчүрүлгөн элдерге мурдагы өзүлөрү жашаган жердегидей шарттарды түзүп бере алышкан эмес. Ошондой болсо дагы, аталган аймактан көчүрүлүп келинген калкка көптөгөн жеңилдиктерди берүү аракеттери иш жүзүнө ашырылган.

Эми жогорудагы көптөгөн кыйынчылыктар менен курулган Токтогул ГЭСи республика үчүн чоң мааниге ээ экендигин жашырууга болбойт. Биринчиден, республиканын жана айрым Борбордук Азия республикаларынын эл чарбасы электр энергиясы менен камсыз кылынып, алардын экономикалык өнүгүүсүнө зор салым кошкон. Республика үчүн эң манилүү Фрунзе – Ош жолунун салынышына өбөлгө болгон. Фрунзе – Ош жолун салууда Төө-Ашуудагы 3200 м бийиктиктеги туннелди курууда көптөгөн кыйынчылыктар болсо да, бул жолдун салынышы Чүй, Суусамыр мал чарба райондору үчүн кыйла жеңилдиктерди алып келген. Экинчиден, Токтогул суу сактагычын курулушу Сыр-Дарыя бассейнинин аймагын суу менен камсыз болуусун жакшыртып, Борбордук Азия республикаларын ар кандай табигый кырсыктардан, суунун жетишсиздигинен, кургакчылыктан ж. б. сактап келүүдө.

Т. Усубалиев жетектеген 1960-1985- жылдарда Токмок комбодук-жип ийирүү фабрикасы, Кара-Балта килем токуу комбинаты, Фрунзеде булгаары, Кантта цемент, Майлы-Сай электр лампасын чыгаруучу заводдору ж. б. көптөгөн маанилүү объектилер салынган.

1965-1985-жылдарда Кыргызстандын өнөр-жай продукциясы 4,4 эсеге өскөн, мунун ичинен машина куруу жана металл иштетүү 8 эсеге, электр энергиясын өндүрүү 5 эсеге жогорулаган. Бул мезгилде республиканын коомдук дүң продукциясынын 60%, улуттук кирешенин жарымынын көбү өнөр-жайга туура келген. Кыргызстанда каралып жаткан жылдарда 150 жаңы өнөр жай ишканалары, 258 цехтер курулуп ишке киргизилген.

Т. Усубалиев жетектеген жылдарда борбор шаарды жакшыртуу иштери жакшы жолго коюлгандыгын моюнга алуу керек. Борбор шаарды көркөндүрүү, Кыргызстандын маданий-экономикалык борборуна айландыруу иши 1963-жылы XI Май пленумунда атайын каралган. Ал пленумда борбор шаарды шаарларды жаңы маданий курулуш иштерин баштоого финансы каражаттарын, ссуда берүү маселеси чечилген. Жалпысынан, 1980-жылдарда борбор шаар боюнча маданий-агартуу мекемелеринин кеңири тармагы түзүлгөн, анда бардыгы болуп 87 китепкана, 25 клуб, 16 кинотеатр, 4 театр салынган. Борбор шаарыбыз башка мамлекеттер менен байланыша турган темир жол, 1980-жылы азыркы кездеги эң ири аба лайнерлерин тейлөөчү «Манас» аэровокзалы, ушул эле жылдарда батыш жана чыгыш автобекеттери, «Ай-Чүрөк» универмагы (1974), «Ай-Пери» салону бүтүрүлүп ишке киргизилген. 1982-1983-жылдары жалпы соода аянты 20 миң. кв/м «Ош», «Аламедин», «Кызыл-Аскер» базарлары курулган. Кыргыз мамлекеттик филармония имараты, ага көрк берип турган «Манас» эстелигинин комплекси, Кыргыз драм театры ж. б. имараттар салынган. Кыргызстандын борборунун туусу – өкмөт үйүнүн курулушу ушул адамдын өзгөчө демилгеси жана жетекчилиги менен бүткөрүлгөнүн айта кетүү да зарыл.

Экинчи главанын экинчи бөлүгүндө: Эл чарбасынын дагы бир маанилүү тармагы болгон айыл чарбанын өнүгүшү Т. Усубалиев жетектеген мезгилдерде көптөгөн ийгиликтерге жетишилген. Айрыкча дыйканчылык маданиятын көтөрүү, жердин түшүмдүүлүгүн арттыруу, кайрак жерлерди туура пайдалануу үчүн тийиштүү чараларды көрүү боюнча бир катар чечимдер кабыл алынган. Төрт беш жылдыкта (1966 – 1985) айыл чарбасы үчүн 740 млрд. сом жумшалган. Каражаттардын басымдуу көпчүлүгү айыл чарбасынын материалдык-техникалык базасын чыңдоого кеткен.

Белгилей кетүүчү нерсе, Кыргызстандын айыл чарбасынын негизги тармагы болгон мал чарбачылыгын өнүктүрүү биринчи кезектеги маселе болгон. Мал чарбасынын өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн анын материалдык-техникалык базасын чыңдоо, тактап айтканда, мал сарайларды, чабандар үчүн жылуу үйлөр курулган. Мындай иш-аракеттердин болушуна 1964-жылы ККП БК «Кыргыз ССР тоолуу райондорундагы мал чарбачылыгын жөнгө салуу жөнүндөгү» токтому чоң түрткү берген. Дагы, бул проблеманы негизги чечилиши республикадагы алыскы мал жайыттарына баруучу шоссе жолдорун салынган. Темир-бетон конструкциясы менен кой кыштоочу сарайлар, бышкан кирпичтен, шифер менен жабылган жылуу үйлөргө чабандар ээ болушкан. Ал эми алыскы тоолуу райондордо маданий-чарбалык борборлор негизделип, мектептер, клубдар, медициналык пункттар, китепканалар, соода түйүндөрү, турмуш-тиричилик жактан тейлөөчү ишканалар, зооветеринардык

пункттар ж.б. объектилер курулган. 1985-жылдын аягында айыл турак жай фондусу 27,7 млн. чарчы м түзгөн. Ушул мезгилде 900 айыл-кыштактарда суу түйүндөрү, айыл жериндеги 417 миң квартирада жаратылыш газы орнотулган, 2508 ишкана калкка ар кандай турмуш-тиричилик жагынан 44,3 млн. сом өлчөмүндө кызмат көрсөткөн. Республика боюнча автомобилдик жолдун узундугу 23,5 миң км болгон, мунун ичинен 19 миң км асфальт төшөлгөн жолдор эле. Айылдарда телефон станциялары, радио түйүндөрү курулуп, кино көрсөтүүчү установкалар орнотулган.

Кыргызстан жүн жана кой этин өндүрүү боюнча союзда 3-орунда турган. 1961-1985-жылдарда 18 миңден ашык кой сарайлар жана чабан үйлөрү салынган, жолдорго электр энергиясы берилген. Чабан үй-бүлөөлөрүнүн жашоо-шарттары жакшыртыла баштаган. Т.Усубалиевдин түздөн-түз кийлигишүүсү менен чабандык оор кесипти тандаган ондогон республиканын алдынкы чабандары Б.Айтбаев, Т.Акматов, Д.Чойбеков, К. Жунушев ж.б. «Социалисттик Эмгектин Баатыры», деген наамга ээ болушкан.

Эми жогорудагыдай жетишкендиктердин натыйжасында Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасын өнөр жайынын, айыл чарбасынын жана маданиятынын өнүгүшүндөгү кыргыз элинин ийгилиги үчүн 3 жолу КПСС БК грамоталары менен сыйланган, 1963-жылы 30-октябрда Ленин орденине татыктуу болгон.

Диссертацияда жогорудагыдай жетишкендиктердин болушу менен айыл чарбасында жетекчилик тарабынан кетирилген айрым кемчиликтердин болгондугу да каралды.

Экинчи главанын үчүнчү бөлүгүндө: Изилденип жаткан жылдарда калктын илимий жана маданий деңгээлин жогорулатууда жана сабатсыздыгын жоюуда көптөгөн иш аракеттер жүргүзүлгөн. Жаш муундарды тарбиялап окутууга жаңы мектептерди куруу иши 1971-1980-жылдары дүркүрөп өскөн. Бул орто мектептердин 1965-1980-жылдары 2,1 эсеге көбөйүшүнө алып келген. Ошондой эле, мектеп окуучуларын окуу китептери менен камсыз кылууга өзгөчө көңүл бурулат. 1967-жылы 25-майда ККП БКнын жана Кыргыз ССР Министрлер Советинин «Мектептик окуу куралдарын даярдоону жакшыртуу боюнча» токтом иштелип чыккан. Ушундан кийин жыл сайын 90 аталыштагы окуу китептери 3 млн. жакын нускада басылып чыгып турган.

Мисалы, Кыргызстанда VIII – IX беш жылдыктарда айыл чарбасында кесиптик-техникалык окуу жайлары 20дан 45ке чейин өскөн. Жалпы Кыргызстандагы айыл-кыштактарда 1975-жылы 1257 китепкана иштеп, айыл тургундарынын дээрлик бардыгын тейлөөгө жетишсе, 1985-жылда китепканалардын саны 1497ге жеткен. Атайын жана жогорку окуу жайлары үчүн окуу китептери 1954-жылы 133 аталышта, 1 мил. 350 нуска менен басылып чыкса, 1982-жылы 285 аталыштагы китеп 5 млн. 971,5 миң нускада басылып чыккан. Кыргызстандын Пржевальск, Жалал-Абад, Талас, Нарын, Токмок,

Майлы-Сай, Сүлүктү жана Кызыл-Кыя шаарларында атайын орто окуу жайлары ачылган.

Изилденип жаткан жылдарда Т. Усубалиевдин жетекчилигинин негизинде Ошто музыкалык-драматикалык театры (1974), Нарында драматикалык театр (1977), Фрунзеде кинотеатрлар «Манас» (1966), «Россия» (1983), ж.б. көптөгөн маданий турмуш-тиричилик мекемелер курулган. Ошондой эле, калктын саламаттыгын сактоо жана социалдык-тиричилигин боюнча онкология жана радиология илимий-изилдөө институту (1964-1976), кардиология илимий-изилдөө институту (1975-1982), хирургиялык борбор (1976-1980) объектилер салынган.

Ушул каралып жаткан жылдарда көптөгөн жогорку окуу жайлары ачылып, кыргыз улан кыздарынын билим деңгээли мурунку жылдарга салыштырганда жакшы жолго коюла баштаган. 1980-жылда Кыргызстанда ар түрдүү профилдеги илимий мекемелердин кеңири тармагы түзүлгөн. Илимий-педагогикалык кадрларды даярдоонун жана алардын квалификациясын жогорулатуунун негизги булагы болгон аспирантура, докторантуралар ачылган. Ар кыл тармакта кыргыз окумуштууларынын саны дүркүрөп өскөн. Алар, И. Ахунбаев, М. Адышев, А.Измайлов, М. Иманалиев, К. Каракеев, А. Мамытов, М. Миррахимов, О. Орузбаева, К. Оторбаев сыяктанган ондогон окумуштуулар Кыргыз Илимдер академиясынын академиктери болушуп, кыргыз илим билиминин өнүгүшүндө көп салымдарын кошушкан. Кыргыз маданиятынын көрүнүктүү ишмерлери А.Токомбаев, Ч. Айтматов, Г. Айтиев ж.б. «Социалисттик Эмгектин Баатырлары», деген наамга ээ болушкан.

Диссертацияда, экинчи глава боюнча изилденип жаткан жылдарда эл чарбасында, илим билим жана маданиятта жогорудагыдай жетишкендиктер менен бирге жетекчилик тарабынан кетирилген кээ бир көз жаздымда калган иштер жөнүндө айтылып тыянак чыгарылды.

Баарыбызга белгилүү болгондой социализм доору – социалисттик жарыштын, пландык кабыл алуунун мезгили болуп, эсеп-кысап берүүдө чыгарылган продукциянын сапатына эмес санына көбүрөөк көңүл бурулуп, ошол мезгилге дал келбеген фактылардын болушу акыры аягында социалисттик коомдун кулоосуна алып келген. Кабыл алынган пландарды ашыгы менен аткаруу, социалисттик мелдештен жеңип чыгуу үчүн союзда жөнөкөй колхоздун башкармасынан жогорку жетекчиликке чейин кошуп жазуу методу колдоого алынган. Ушундай кырдаал биздин республиканын да башынан өткөн. Дагы белгилей кетүүчү нерсе, изилденип жаткан жылдарда улуттук тарых, тил жана маданияттын өнүгүүсү экинчи орунда калыгандыгы ж.б. мүдөөлөр айтылды.

Үчүнчү главада Т. Усубалиевдин жазган эмгектеринин жаралуу тарыхына кыскача баяндама берилет. Т. Усубалиев партиялык кызматтарда гана иштөө менен чектелбестен, өз күбөө болуп катышкан тарыхый кырдаал жөнүндө жана Кыргызстандын социалдык-экономикалык абалы боюнча эмгектерди жазган. Бүгүнкү күндө анын 100 ашуун макалары жана 10 ашуун ири көлөмдөгү монографиялары жарык көргөн. Диссертацияда ар бир жазылган

эмгеги боюнча анализ жүргүзүлүп, алардын маани маңызына баа берилди. Ошондой эле, Т. Усубалиевдин наамына карата 1991-жылдан кыйинки жазылган айрым авторлордун ой пикирлерге талдоо жүргүзүлдү жана тийиштүү жыйынтыктар чыгарылды. Эгемендүү республика болгон күндөн кийинки мезгилдеги Т. Усубалиевдин депутаттык иштери тууралуу баяндама берилген. Т. Усубалиев 1992-жылы Кыргыз Республикасынын Жогорку Советине, 1995-жылы Кыргыз Республикасынын Эл Өкүлдөр Жыйынынын биринчи чакырылышында депутат болот. Бул беш жылдык депутаттык мезгилде, ал Эл Өкүлдөр Жыйынынын депутаттардын ыйгарым укуктарын текшерүү, депутаттык этиканы сактоону камсыз кылуу, коомдук уюмдар жана массалык маалымат каражаттары менен байланыштарды түзүү комитетинин төрагасы болуп иштейт. Бул мезгилдерде Комитет бир катар орчундуу маселелерди изилдеп, көптөгөн жоопкерчиликтүү иштерди аткарат. Алсак, республика үчүн көйгөйлүү маселелери жер, суу, алтын, электр энергиясы, газ ж.б жөнүндө, Жогорку Кеңешке жана Президентке билдирүү жиберет. Т. Усубалиевдин демилгеси менен жогорудагы маселелер боюнча жыйынтыктуу чечимдер чыгарылат. 2000-жылдын 20-мартында өтө турган Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине шайлоодо Т. Усубалиев, Мыйзам чыгаруу жыйынынын экинчи чакырылышына депутаттыкка шайланган. Азыркы мезгилде Т. Усубалиев Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруучу Жыйынында «Суу ресурстарын пайдалануу, «Кара-Кече» көмүр кени жана «Балыкчы -Кочкор – Кара-Кече» темир жолунун курулушу боюнча» депутаттык комиссиянын төрагасы болуп эмгектенүүдө. 2000-жылдан бери Т. Усубалиев депутаттык ишмердүүлүгүндө Кыргыз Республикасынын экономикалык, социалдык кыйынчылыктан чыгаруунун аракетинде бир топ иштерди турмушка ашырууда. Бул адамдын иш-аракетинин негизинде 2001-жылы Кыргыз парламенти коңшу өлкөлөргө сууну сатуу жөнүндө мыйзам келишими кабыл алынып, бул мыйзамга ылайык коңшу өлкөлөр: Казахстан, Тажикстан, Өзбекстан биздин республикага акы төлөөсү каралган. Жыйынтыгында, Т. Усубалиевдин жасаган иштери бүгүнкү күндө элдин алдында бааланып, ага көптөгөн алгылыктуу наамдар берилген. Бул адамдын жетекчилик иши совет өкмөтү тарабынан бааланып, совет мезгилинде Кыргыз Республикасынын социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүшүнө кошкон салымы үчүн Т. Усубалиев төрт Ленин ордени жана сегиз медаль менен сыйланат. Токтогул ГЭСин курууда уюштуруучулук иштерге кошкон салымы үчүн союздук өкмөт Т. Усубалиевге «Кыргыз ССРинин эмгек сиңирген куруучусу» деген наам ыйгарган.

1997-жылы Т. Усубалиевди кыргыз элинин алдындагы көп жылдык эмгегин баалап, Кыргыз Республикасынын Президенти А. Акаевдин Указы менен биринчи даражадагы «Манас» ордени менен сыйланган. 1999-жылы октябрь айында Президенттин Указы менен Т. Усубалиевге «Кыргыз Республикасынын Баатыры» деген жогорку артыкчылык даражасы ыйгарылып, «Ак Шумкар» ордени тапшырылган. Совет мезгилинде эле орус эли ж.б. элдер менен достук байланыштарын өнүктүрүүдө сиңирген эмгеги үчүн Т. Усубалиев

1999-жылы октябрь айында Орусия Федерациясынын Президентинин Указы менен «Достук» орденине татыктуу болот.

Бишкек шаардык Мэриясынын жана шаардык Кеңештин чечими менен борбор шаарыбызды реконструкциялоо жана өнүктүрүү ишине кошкон зор салымы үчүн 1998-жылы Т. Усубалиевге «Бишкек шаарынын ардактуу жараны» деген наам ыйгарылган.

Т. Усубалиевдин эмгектерин, республиканын жогорку окуу жайларынын материалдык-техникалык базаларын чыңдоого, жогорку билимдүү адистерди даярдоого кошкон салымдарын жогору баалап, Кыргыз республикасындагы көптөгөн университеттердин жана институттардын ардактуу профессору деген наам берилген.

Диссертациянын корутундусунда Т. Усубалиевдин ишмердүүлүгүнүн бардык жагын анализдеп, мамлекеттик жана коомдук ишмердигин ачып көрсөтүүдө, Кыргызстандын совет мезгилиндеги өнүгүүсүн иликтеп, жетекчилик мезгилинин позитивдүү жана негативдүү жактарын эске алуу менен **төмөндөгүдөй тыянакка келдик:**

- Т. Усубалиевдин республиканы жетектеген мезгилдеги мамлекеттик-саясий ишмердиги тарыхтагы жеке инсандын ролун иликтөө жана окуп үйрөнүүнүн мааниси өтө чоң;
- Т. Усубалиевдин жекече демилгеси жана анын ишмердигинин, жетекчилигинин, көптөгөн жоопкерчиликтүү ишинин негизинде республиканын 60-80-жылдарында эл чарбасынын (жеңил жана оор өнөр жайында, айыл чарбасында, мал чарбасында, транспорт жана байланышта) өнүгүүсүнө көмөк көрсөткөн;
- Т. Усубалиевдин бай саясий-социалдык тажрыйбасы азыркы мезгилде Кыргызстан үчүн абдан маанилүү жана анын жетекчилик ишмердиги бүгүнкү күндөгү калыптанып жаткан саясатчыларга сабак болуу менен жетекчилердин практикалык чечимдерди кабыл алуусунда чоң мааниге ээ.

Жогорудагыдай тыянактын негизинде **төмөндөгүдөй рекомендацияларга токтосок:**

- Т. Усубалиевдин бай тажрыйбасын, республиканын туруктуу, стабилдүү социалдык-экономикалык өнүгүүсүн камсыз кылууда жана социалдык-экономикалык кризистерден чыгууда эске алуу керек;
 - ушул изилдөөнүн материалдарын жогорку окуу жайларында тарыхтагы жеке инсандын ролу жөнүндөгү лекция окууда жана Кыргызстандын тарыхы боюнча китеп жазууда колдонсо болот;
 - Т. Усубалиевдин тажрыйбасын жана билимин, улуттук лидерди жана жаш муундарды тарбиялоодо маанилүү.
- Ошондуктан, жогоруда белгиленгендей Т. Усубалиев инсан катары анын лидердик сапаттары жана мамлекеттик ишмердүүлүктөгү турмуштук бай тажрыйбасы, өзүнүн Ата-Мекенинин өнүгүшүндө кошкон салымы бүгүнкү күндүн жаштарына үлгү болу менен бирге, базар экономикасынын шартында жашап жана эмгектенип жаткан кыргыз эли үчүн чоң кызмат өтөөдө.

Диссертациянын негизги абалы төмөндөгү публикацияларда чагылдырылды:

1. Ири салым жөнүндө кичинекей баяндама // Эл агартуу. – 2000. - № 11-12. – 0,3 п.л.
2. Кыргызстандагы илим-билим маданий агартуу иштеринин өнүгүшү // Эл агартуу. – 2001. - № 5-6. – 0,3 п.л.
3. Кыргызстандын белгилүү жетекчилеринин бири Т.У.Усубалиевдин геналогиясы жана азыркы учур // Гуманитарные проблемы современности: Науч. тр. молодых ученых. Нац. АН Кырг. Респ. - Ин-т филос.и права. – Бишкек, 2001. – Вып.2. – 0,4 п.л.
4. Борбор шаарды өнүктүрүүдөгү өзгөчө салым // Гуманитарные проблемы современности: Науч.тр.молодых ученых. Нац. АН Кырг. Респ. - Ин-т филос.и права. – Бишкек, 2001. – Вып. 2. – 0,3 п.л.
5. Совет мамлекетинин согуштан кийинки айрым маселелери // Современность: философские и правовые проблемы: Материалы V-ой респуб. науч.-теорет. конференции. Нац. АН Кырг. Респ. - Ин-т филос.и права. – Бишкек, 2002. – 0,4 п.л.
6. Суу ресурстары Кыргыз элинин баа жеткис байлыгы // Социальные и гуманитарные науки. – 2001. - № 3 - 4. – 0,3 п.л.
7. Совет коомунун илимий – техникалык өнүгүүсүндөгү орчундуу маселелер // Социальные и гуманитарные науки. – 2002. - № 1-2. – 0,3 п.л.
8. Кыргыз жергесиндеги жаратылыш байлыктарын Совет мезгилинде изилдөөнүн айрым маселелери // Изучение языков и гуманитаризация образования в XXI веке: Материалы конф. посвяще. 50-летию Кыр.гос.пед.ун-та им. И.Арабаева. – Бишкек. - 2002. – 0,4 п.л.
9. Совет мезгилиндеги Кыргызстандын мал чарбасынын өнүгүүсүндөгү айрым маселелер // Гуманитарные проблемы современности: Науч. тр. молодых ученых. Нац. АН Кырг. Респ. - Ин-т филос.и права. – Бишкек. – 2002. - Вып.3. – 0,3 п.л.

РЕЗЮМЕ

Өмүрова Жамыйкат Орозобековна.

Т. У. Усубалиев - Кыргызстандын мамлекеттик жана коомдук ишмери

Орчундуу сөздөр: Кыргызстан, Т. Усубалиев, мамлекеттик, коомдук, ишмер.

Инсан тануу – совет мезгилинен кийинки Кыргыз республикасынын тарых илиминдеги жаңы багыт. Бүгүнкү Совет доорунда анчалык көңүл бурулбай келген тарыхтагы инсандын орду жана ролун, алардын ишмердигин жаңыча көз карашта изилдөө актуалдуу маселе. Ушул себептен, эгемендүү доордо Кыргызстандын тарых илиминде жеке инсандын ролун иликтөөдө жаңы милдеттер коюлууда.

Диссертацияда биринчи жолу жергиликтүү архивдик жана басма сөз материалдарынын негизинде Т. Усубалиевдин жекече инсан катары калыптануу жолун, анын 1961-2001-жылдардагы Кыргызстандын саясий, социалдык-экономикалык жана илим билиминин, маданияттынын өнүгүшүндөгү жетекчилик ролу иликтенди.

Изилдөөдө согуштан кийинки Совет коомунун тарыхый кырдаалына кыскача токтолуу менен Т. Усубалиевдин коомдук-саясий көз-карашынын жана нравалык-этикалык сапаттарынын калыптанышында, ошол мезгил талап кылган партиялык жетекчинин калыптангандыгы мүнөздөлөт.

Иште Т.У.Усубалиев жетекчилик кылган мезгилиндеги эл чарбасынын ар бир тармактарындагы өнөр жай, айыл чарба, илим билим жана маданий өнүгүүдөгү жетишилген ийгиликтер, коюлган мүдөөлөр жана кетирилген кемчиликтер тууралуу айтылат. Айрыкча, 1961-жылдан кийин республикада жеңил жана оор өнөр жайынын объектилери бардык аймактарга курууда жана республиканын энергетикалык базасын көтөрүүдө, жаратылыш байлыктарын изилденишиндеги жетекчилик ролу көрсөтүлөт.

Ал эми айыл чарбасында, дыйканчылык маданияттын көтөрүүдө, алыскы тоолуу райондордун турмуш-шартын жакшыртууда, мал баккан чабандардын турмуш шартын жеңилдетүүдө жана айыл жерлериндеги калктын маданий деңгээлин көтөрүүдө, айыл чарбасынын материалдык – техникалык базасын түзүүдөгү, кошкон жетекчилик салымы изилденди.

Илимий иште каралып жаткан жылдардагы Т.У.Усубалиевдин билим берүү жана маданий өнүгүүдөгү жетишилген ийгиликтердеги кошкон салымы тууралуу айтылды. Ушундай жетишкендиктердин болушу менен жетекчилик тараптан кетирилген кээ бир кемчиликтерге анализ берилди.

Диссертацияда Т.У.Усубалиевдин жетекчилик ролу гана изилденбестен, ал жазган тарыхый ж.б. эмгектери жана алардын маани маңызы тууралуу анализдөө жүргүзүлдү. Ошондой эле бул инсандын мамлекеттик жана коомдук ишмердигин таразалаган ар тараптуу маанидеги ой пикирлер иликтенди.

Иштин аягында тыянактар жана практикалык рекомендациялар берилди. Диссертация корутундудан, үч главадан жана адабият тизмесинен турат.

РЕЗЮМЕ

Омурова Жамылкат Орозобековна

Усубалиев Т. У. – государственный и общественный деятель Кыргызстана

Ключевые слова: Кыргызстан, Усубалиев Т. У., деятель, государственный, общественный.

Личностноеведение - сравнительно новое направление в исторической науке Кыргызской Республики и постсоветского пространства в целом. Сегодня актуальным является проблема определения места и роли личности, вклад и деятельность которых в советский период не изучались должным образом. В этой связи, в эпоху суверенитета перед исторической наукой Кыргызстана ставятся новые задачи по изучению роли личности на определенном этапе развития общества.

В диссертации впервые на основе анализа местных архивных и партийных документальных материалов раскрывается формирование личности политического деятеля на примере Т. Усубалиева, изучается его вклад в политико-экономическое, научно-культурное развитие советского Кыргызстана. Хронологические рамки исследования охватывают период с 1961 по 2001 годы.

Дается краткий обзор исторической ситуации в советском обществе послевоенного периода, а также рассматривается формирование общественно-политических взглядов и нравственно-этических качеств Т. Усубалиева в процессе становления партийного руководителя, соответствующего своему времени.

Рассматривается значение и вклад Т. Усубалиева в развитии народного хозяйства, науки и культуры Республики советского периода, а также некоторые недостатки его руководства. При этом особое внимание уделено раскрытию руководящей роли Т. Усубалиева в развитии легкой и тяжелой промышленности во всех регионах республики, в полдеме энергетического потенциала, исследовании природных богатств.

Также в диссертационной работе анализируется роль Т. Усубалиева в развитии сельского хозяйства, особенно в повышении урожайности сельскохозяйственных культур, улучшении жизненного уровня сельских жителей, в частности чабанов, создании в целом материально-технической базы сельского хозяйства.

В работе сделан анализ вклада Т. Усубалиева в развитие народного образования, науки и культуры, а также критикуются некоторые улучшения и недостатки имевшие место при его руководстве.

В диссертации исследовано не только значение и роль Т. Усубалиева, но и следан анализ его трудов, а также рассмотрены статьи, мнения, взгляды многих других представителей общества, раскрывающие позитивные и негативные стороны его общественно-политической деятельности.

В заключении даны выводы и практические рекомендации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и библиографии. Написана на кыргызском языке.

Resume

Омурова Жамилат Орозобековна

T. U. Usubaiev - the prominent state and public personality of Kyrgyzstan

The key words: Kyrgyzstan, T. U. Usubaiev, personality, state, public.

Person studies is comparatively a new direction in the historical sciences of the Kyrgyz Republic and the post Soviet Union in general. The problems of the definition of the place and role of persons and their contribution, activity are one of the actuality problems today, because their contribution and activity were not researched enough. However, at the stage of independence the historical sciences have got a new task to research the persons activity on the concrete stage of society development.

The formation of the political statesman Usubaiev T.U. as an example is researched in this dissertation on the base of the analyzing the materials of local archives and Party for the first time. As well as there is research his contribution in the political-economical, scientific-cultural development of the Soviet Kyrgyzstan in the period since 1961 to 2001.

There is given a short review of the historical situation in the postwar period, and researched the setting up of the social political views and moral-ethnic qualities of T. Usubaiev in the process of his formation as a leader of Party being proper to the historical situation.

The activity of T. Usubaiev on management of public economy, science and culture development of the republic is researched as well as some defects his management and described. The main attention was given to the role of T. Usubaiev in the development of light and heavy products in all regions of the republic and in the development of energetical potential and researching of native richness.

In the dissertation there is given an analyze the contribution of T. Usubaiev in agriculture, particularly in increasing rural life level, particularly chabans.

In dissertation it is researched just only contribution of Usubaiev T.U. in the development of Kyrgyzstan generally, and also were analyzed his own works and given some opinions of people telling about his activity and omissions.

In conclusion, there is given conclusions and practical recommendations. The dissertation consists of introduction, three chapters, conclusion and bibliography. Written in the Kyrgyz languages.